11 संस्कृत वाक्य-शुद्धि

संस्कृत के वाक्यों को शुद्ध करते समय सबसे पहले यह देख लेना चाहिए कि वह किस लकार, पुरुष, वचन या विभक्ति से सम्बन्ध रखता है। उसके बाद उस वाक्य में अशुद्ध शब्द को शुद्ध करके लिख देना चाहिए। उदाहरण के लिए 'तौ विद्यालयं गच्छति' अशुद्ध वाक्य है। इसमें हम देखते हैं कि 'तौ' प्रथम पुरुष का द्विवचन है, जबकि 'गच्छति' गम् धातु के प्रथम पुरुष का एकवचन है, अत: गच्छति के स्थान पर द्विवचन का शब्द 'गच्छत:' रख देते हैं। इस प्रकार शुद्ध वाक्य हुआ–'तौ विद्यालयं गच्छत:'।

कुछ अशुद्ध वाक्यों के शुद्ध वाक्य नीचे दिये गये हैं–

लकारों के आधार पर वाक्य-शुद्धि

लट् लकार (वर्तमान काल)

क्रम संख्या	अशुद्ध वाक्य	शुद्ध वाक्य
1.	रमेश: पुस्तकं पठसि	रमेश: पुस्तकं पठति।
2.	अहं विद्यालयं गच्छति	अहं विद्यालयं गच्छामि।
3.	त्वम् कुत्र निवसति	त्वम् कुत्र निवससि।
4.	स: पुस्तकं ददासि	स: पुस्तकं ददाति।
5.	वयं क्रीडन्ति	वयं क्रीडाम:।

विधिलिङ् लकार ('चाहिए' के अर्थ में)

6.	स: पुस्तकं पठेतम्	स: पुस्तकं पठेत्।
7.	सदा सत्यं वदेयु:	सदा सत्यं वदेत्।
8.	रमेश: सुरेश: च पठेत्	रमेश: सुरेश: च पठेताम्।
9.	वयं स्वकार्यं कुर्यात्	वयं स्वकार्यं कुर्याम्।

लृट् लकार (भविष्यत् काल)

10.	स: पुस्तकं पठिष्याम:	स: पुस्तकं पठिष्यति।
11.	रमा संस्कृतं पठिष्यसि	रमा संस्कृतं पठिष्यति।
12.	अहं ग्रामं गमिष्यति	अहं ग्रामं गमिष्यामि।
13.	छात्रा: विद्यालये पठिष्यति	छात्रा: विद्यालये पठिष्यन्ति।

लङ् लकार (भूतकाल)

14.	अहं हिमालयम् अगच्छ:	अहं हिमालयम् अगच्छम्।
15.	ते पुस्तकानि अपठत्	ते पुस्तकानि अपठन्।
16.	त्वं नगरम् अगच्छत्	त्वं नगरम् अगच्छ:।
17.	अहं ग्रामम् अगच्छाम्	अहं ग्रामम् अगच्छम्।

लोट् लकार (आज्ञा, इच्छा आदि)

18.	त्वं मया सह पठत	त्वं मया सह पठ।
19.	यूयं विद्यालयम् गच्छतम्	यूयं विद्यालयम् गच्छत।
20.	अहं तव गृहम् गच्छाम	अहं तव गृहम् गच्छानि।
21.	वयं सदा सत्यं वदाव	वयं सदा सत्यं वदाम।
22.	तौ पठन्तु	तौ पठताम्।

विभक्तियों के आधार पर वाक्य-शुद्धि

कर्म कारक (द्वितीया विभक्ति)

	अशुद्ध वाक्य	शुद्ध वाक्य
23.	त्वं गृहे गच्छसि	त्वं गृहं गच्छसि।
24.	छात्रा: विद्यालये गच्छन्ति।	छात्रा: विद्यालयं गच्छन्ति।
25.	स: गुरवे प्रणमति।	स: गुरुं प्रणमति।
26.	रमेश: नद्य: पश्यति।	रमेश: नदीं पश्यति।

करण कारक (तृतीया विभक्ति)

27.	रामः बाणात् बालिनम् हतवान्।	रामः बाणेन बालिनम् हतवान्।
28.	अहं नेत्राद् पश्यामि।	अहं नेत्रेन पश्यामि।
29.	सः हस्तात् लिखति।	सः हस्तेन लिखति।
30.	आवां कन्दुकाय क्रीडावः।	आवां कन्दुकेन क्रीडावः।

सम्प्रदान कारक (चतुर्थी विभक्ति)

31.	सः पुष्पाणां स्पृहयति।	सः पुष्पाय स्पृहयति।
32.	नृपः ब्राह्मणान् धेनुः अयच्छत्।	नृपः ब्राह्मणाय धेनुः अयच्छत्।
33.	कृषकः अन्नस्य क्षेत्रम् कर्षति।	कृषकः अन्नाय क्षेत्रम् कर्षति।
34.	छात्राः ज्ञानं पुस्तकम् पठन्ति।	छात्राः ज्ञानाय पुस्तकम् पठन्ति।

अपादान कारक (पंचमी विभक्ति)

35.	त्वं विद्यालयेन आगच्छसि।	त्वं विद्यालयात् आगच्छसि।
36.	वानरः वृक्षस्य पतति।	वानरः वृक्षात् पतति।
37.	नदी पर्वतेन निःसरति।	नदी पर्वतात् निःसरति।
38.	तौ अध्यापकेन पठिष्यतः।	तौ अध्यापकात् पठिष्यतः।

सम्बन्ध कारक (षष्ठी विभक्ति)

39.	बालकः मातरम् स्मरति।	बालकः मातुः स्मरति।
40.	अर्जुनः पाण्डुना पुत्रः आसीत्।	अर्जुनः पाण्डुनस्य पुत्रः आसीत्।
41.	इदं रामं पुस्तकं अस्ति।	इदं रामस्य पुस्तकं अस्ति।
42.	रामः दशरथेन पुत्रः आसीत्।	रामः दशरथस्य पुत्रः आसीत्।

अधिकरण कारक (सप्तमी विभक्ति)

43.	सः प्रयागं निवसति।	सः प्रयागे निवसति।
44.	बालकः कार्यस्य कुशलः अस्ति।	बालकः कार्ये कुशलः अस्ति।
45.	एकलव्यस्य द्रोणाचार्यस्य भक्तिः आसीत्।	एकलव्यस्य द्रोणाचार्ये भक्तिः आसीत्।
46.	रमेशः विद्यालयम् पठति।	रमेशः विद्यालये पठति।
47.	सिंहः वनं वसति।	सिंहः वने वसति।
48.	सुरेशः अस्मिन् गृहस्य निवसति।	सुरेशः अस्मिन् गृहे निवसति।
49.	त्वं ग्रामं निवससि।	त्वं ग्रामे निवससि।
50.	भानुः प्रातकालेन उदयति।	भानुः प्रातःकाले उदयति।

अभ्यास प्रश्न

1. निम्नलिखित वाक्यों को शुद्ध कीजिए–

(क) छात्रः गृहे गच्छति। (ख) सः मुखं भोजनं करोति। (ग) सः छात्रं गृहे निवसति।
(घ) त्वं विद्यालयात् गच्छसि। (ङ) अहं गृहेण गच्छामि।

2. शुद्ध वाक्य पर सही (✓) का चिह्न लगाइये–

(क) त्वं पठामि। ( )
(ख) वयं धावन्ति। ( )
(ग) तौ पठतः। ( )
(घ) युवां गच्छावः। ( )
(ङ) यूयं पठथ। ( )
(च) दिनेशः पुस्तकं पठति। ( )

3. 'आवाम्' के साथ गम् धातु के लट् लकार में होगा–

(क) गच्छथ (ख) गच्छावः (ग) गच्छतः (घ) गच्छसि।